

CONSIDERAȚII PRIVIND ÎNSEMNĂRILE PE CĂRȚILE VECHI ROMÂNEȘTI DIN ZARAND ȘI HUNEDOARA

Cercetarea sistematică a vechilor cărți românești a atras atenția asupra unor izvoare istorice a căror importanță este de necontestat, mai ales în perspectiva trecerii istoriei spre un nivel superior de înțelegere și explicitare a existenței individuale și implicit, a societății în ansamblul său. Este vorba despre însemnările ce se găsesc însăilate în cuprinsul vechilor cărți. Din momentul în care cărțile secolelor al XVII-lea și al XVIII-lea și-au început drumul prin lume, ele pot fi considerate adevărate barometre socio-culturale, unele dintre ele strângând pe marginea foilor, la sfârșitul capitolelor, pe foile liminare sau pe forzațuri însemnări ce conțin prețioase urme de istorie. Însemnările respective ne oferă importante informații privitoare la viața cărților, funcția lor socială, difuzarea, colportarea, răspândirea, circulația, prețul, locul și rolul lor în viața culturală a poporului român.

O altă categorie de însemnări sunt însemnările cu caracter istoric ce ne permit reconstrucția istoriei din perspectiva, mai rar abordată, a oamenilor simpli. O categorie foarte importantă de însemnări se referă la anomaliile climatice, perioadele de foamete, epidemii, incendii, cutremure de pământ și fenomene cerești.

Pe lângă aceste informații de o importanță excepțională, ele ne permit reconstituirea, într-o oarecare măsură, a unor componente ale universului cultural și mental al oamenilor din trecut. Ca atare, credem că analiza unor aspecte semnalate de însemnările respective ne pot permite unele considerații atât asupra suportului lor material - cartea - cât și asupra unor coordonate ale mentalității specifice evului mediu românesc.

Înainte de a trece mai departe, este necesar să amintim că meritul de-a fi intuit valoarea excepțională a însemnărilor ca surse istorice i-a revenit lui Nicolae Iorga. Marele istoric vedea în aceste mărturii ale vieții umane "istoria care nu e compusă, ci numai însăilată, notată incidental și sporadic de cei modești și puțin cărturari uneori, cari nu gândesc nici la un patron, nici la un public, ci pun pe hârtie ce știu, din simplul impuls instinctiv de a nu lăsa faptele să se piardă, ori din nevoia de a face și pe alții, necunoscuți, martori ai suferințelor, isprăvilor și întâmplătoarelor lor bucurii. E istoria țerii prin cei mici."¹

Trecând dincolo de acest stadiu, Nicolae Iorga se apropia chiar de o istorie a mentalităților², definind noua direcție de cercetare: "Cu arheologia, care scormonește în cenușa morților, s-a ajuns la rezultate frumoase, dar trebuie scormonit în sufletul celor vii"³, pentru că "istoria este viața omenească"⁴. În deceniile următoare demersului istoriografic al lui Nicolae Iorga, precum și în perioada postbelică, cercetările în domeniu au intrat, cu câteva excepții, pe făgașul acumulărilor și restituirilor de însemnări, travaliu cu atât mai important cu cât reprezintă condiția "sine qua non" pentru încercarea unor sinteze.

Editarea unor adevărate corpusuri de astfel de notații, cum este îndeosebi substanțialul *Memoria vechilor cărți românești* este, de aceea, deosebit de binevenită, permițând trecerea la o etapă superioară în volum al lui Florian Dudaș, cadrul cercetării și anume la analiza și interpretarea lor.

Dacă ar fi să considerăm după numărul extrem de mare al acestor însemnări, se poate aprecia că obiceiul de a face notații marginale pe carte a constituit un adevărat fenomen istoric și cultural.⁵ Purtând "amprenta inițiativei populare"⁶, însemnările reprezintă o sursă inestimabilă pentru istoria culturii, utilizarea acestor texte deschizând căi nebănuite cunoașterii sensibilității și mentalității specifice unei epoci în care a predominat cultura orală. Semnul egalității pus între raportul scris-oral, pe de o parte, și raportul cult-incult, pe de altă parte, reprezintă o eroare de substanță. Cultura orală este un dat

¹ Nicolae Iorga, *Istoria țerii prin cei mici*, în *Revista istorică*, VII, 1-3, 1921, p.26 (mai departe se va cita *Istoria țerii...*)

² Stelian Obiziuc, *Nicolae Iorga și istoria mentalităților*, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai*, seria Historia, nr.2, 1990, p.46-63.

³ Nicolae Iorga, *Ce înseamnă astăzi concepția istorică*, București, 1939, p.3.

⁴ *Ibidem*, p.4.

⁵ Florian Dudaș, *Memoria vechilor cărți românești*, Oradea, 1990, p.12.

⁶ *Ibidem*.

incontestabil, cuvântul rostit fiind principiul fundamental al comunicării, în vreme ce scrisul deține cu preponderență funcția de conservare.⁷ Din această perspectivă însemnările analizate acum au un rol deosebit, ele constituind veriga de legătură între mesajul scris și cel oral. Trecând peste laconismul lor, remarcăm că apariția însemnărilor presupune o anume activitate socială și spirituală, ele fiind reflectări pe plan individual ale unor impresii colective. Pentru istoricul care trece dincolo de oglindă, lăsând la o parte aspectele tehnice și construcțiile artificiale în jurul unor structuri alese arbitrar, aceste reflectări ale mentalului pot construi imaginea unui segment din viața spirituală a societății la un moment dat. Spre exemplificare, iată o însemnare identificată pe un *Miscelaneu*, copiat de Ion Românul la 1620 în Sâmpetru: "Diân voe Tatălui și cu ajutoriul Fiului și cu săvrășitul D(u)hului Sv(ân)tu, adecă eu mult greșit și ticălos popa Ion diân sat din Sâmpetru scris-(am) această carte, ce să chiamă Alicsan(d)rie și cu Darovarie [Floarea Darurilor]. Și (eu tare) mă usteniiu cât putuiu și o scris(ei) să cet(e)ască și s(ă) socotească bine (creștinii) ce est(e) împărăție ceștii lumi deșarte și mângănoas(ă).

Pintr(u) ace(ia) (pe) dom(nea)voastră încă vă rog, pri toată fire de om, cui Dumnezeu o va da această carte a ceti sau a scrie, socotiți și mai bine ce voi fi greșit, sau cuvântu nesf(âr)șit, sau slovă neînplută, iar dumneavoastră să deregeți și să nu mă blestemați ce să ziceți: Dumnezeu erte (...)."⁸

Pe lângă faptul că notația citată atestă copiarea celui mai vechi text cunoscut al romanului popular *Alexandria*, însemnarea ilustrează și preocupările categoriei sacerdotale românești înscrisă în mișcarea de ridicare a poporului prin cultură. Reflectând gustul literar al epocii, apariția și răspândirea romanelor populare sau a cărților de înțelepciune - *Floarea Darurilor* și *Alexandria* - dezvăluie idealurile și năzuințele societății românești, plasându-ne și din acest punct de vedere în contextul european. Deși este o literatură importată, de unde și numărul mic al romanelor ce reușesc să pătrundă în literatura română veche, ea corespunde unor reale nevoi ale societății în ansamblul ei. Această necesitate este dovedită și de existența literaturii de colportaj, atât de obișnuită pentru Occidentul medieval.

Mai mult decât atât, manuscrisul în discuție reprezintă etapa de legătură între stadiul oral și stadiul de finalitate conferit de tipar.⁹ Este momentul conștientizării necesității operei, al trecerii dinspre literatura populară orală spre literatura scrisă sau tipărită, ce devine spre sfârșitul secolului al XVIII-lea condiția fundamentală a vieții culturale.

În cazul *Alexandriei* trecerea s-a făcut prin traducere, ce reprezintă ea însăși un act de re-creație, de adaptare la un cadru spiritual, social, geografic existent. Tranziția desfășurată în timp, denotă și mișcări petrecute în mentalitate, aceasta evoluând lent dar continuu.

Ca verigă de legătură între secolele al XVII-lea și al XIX-lea, secolul al XVIII-lea reflectă din plin modificările survenite în mentalitatea colectivă odată cu intensificarea producției și a circulației cărții, acestea fiind surprinse și de Nicolae Iorga: "Cărțile intraseră pe la 1700 în mâinile oamenilor mici, cari le citeau cu patimă, le păstrau cu îngrijire, le iubiau fără păreche."¹⁰

Pe lângă aceste informații, însemnările de carte ne oferă importante știri privitoare la prețul cărților și, nu în ultimul rând, la funcția lor socială. O însemnare existentă pe un *Chiriadromion* de la Sereca, databilă la începutul secolului al XVIII-lea, ne relevă și un alt aspect: "Scris-am eu, popa Ios(i)fu din Sărăca, că, ajungându-l lipsă, au pus Păucenie la popa Ianășu din Spini zelog dire(pt) 17 flori(n)ți, cându-i va merge bani(i) să dea carte(a). Să să știe că au pus popa Ios(i)fu din Sărăca această carte la diiac Miclăușu, ficiorul lui Pătru Sine din Săpânz, zalog drept 19 florinți. Mărturie (au fost) popa Iosifu din Mărtinești, Pătru Sine, Simedru Sine, popa Chirice din Sărăca. Cându-i voru veni banii, să de(a) carte(a)."¹¹

Credem că, analizând această însemnare, putem surprinde nu numai valoarea economică a cărții,

⁷ Alexandru Dușu, *Literatura comparată și istoria mentalităților*, București, 1982, p.60.

⁸ Florian Dudaș, *op. cit.*, p.120.

⁹ Walter Ong, *Cuvântrostii, cuvânt scris, cuvânt tipărit*, apud Alexandru Dușu, *Dimensiunea umană a istoriei*, București, 1986, p.283-302.

¹⁰ Nicolae Iorga, *Faze sufletești și cărți reprezentative la români cu specială privire la legăturile "Alexandriei" cu Mihai Viteazul*, apud Cornelia Papacostea - Danielopolul, Lidia Demeny, *Carte și tipar în societatea românească și sud-est europeană, secolele XVII-XIX*, București, 1985, p.5.

¹¹ Florian Dudaș, *op. cit.*, p.170.

ci și o dimensiune morală a ei. Această dimensiune morală a cărții este simptomatică, constituind un argument în sprijinul ideii că evlavia cu care omul simplu al evului mediu asculta cuvântul scris nu rezultă doar din valoarea intrinsecă a textului, ci și dintr-un respect ce are rădăcini ancestrale pentru cel ce poate să scrie și să citească. Cercetarea istoriei Occidentului medieval a demonstrat că aceste însușiri confereau un prestigiu social deosebit. Aspectul enunțat și dorința de cunoaștere pot constitui argumente pentru dublarea în secolul al XVIII-lea a numărului celor ce știu carte în raport cu secolul al XVII-lea.¹² Sigur că nu toți cei care știau să se semneze deveneau cititori, dar păstrând raportul, realizarea poate fi încadrată progresului general, specific Secolului Luminilor.¹³

Mai mult decât dimensiunea morală a cărții, însemnarea de pe *Cazania* lui Varlaam, exemplăr provenit de la Obârșia, relevă un aspect mai puțin abordat pe care îl deținea cartea în societatea românească a momentului: "Această carte o au dat Magherii [Mazeriștii] la bes(e)rica din Obârșie, pentru că (au) greșit de au omorât pe Flore Pavel din Obârșia, și o au dat de au făcut pace cu frăție, lui Pavel cartea să-i fie pomană sufletească, iar cine o ar vinde această carte să fie blestemat (...)."¹⁴

Așadar, este vorba nu numai de un rol de echilibrare morală în fața societății, ci și de un rol de echilibrare și valorizare moral-religioasă, dăruirea unei cărți fiind percepută ca un act ce poate contrabalansa în fața divinității păcatul săvârșit¹⁵. Și, chiar mai mult, exprimarea ideii "nu-i a popii ce a bisericii"¹⁶ denotă resorturi mentale ce trec dincolo de niște cadre impuse de societate, spre o comunicare directă cu Dumnezeu. Conștient de faptul că a tulburat ordinea naturală a lucrurilor, omul încearcă o reconciliere cu divinitatea prin intermediul bisericii. Donația unei cărți, percepută în dimensiunea sa de act sacru, este menită să aducă o îmbunătățire imediată a condiției sale actuale, dar mai ales a celei viitoare.

Un important număr de însemnări manuscrise cuprind date despre evenimentele istorice care au avut ecou în conștiința mulțimii. Acestea sunt singurele momente când poporul iese în lumina istoriei, când cei care tac încep să istorisească, fie prin actul spontan și liber al însemnărilor de carte și prin folclor, fie prin anchetele judiciare întreprinse de către autorități¹⁷. În condițiile în care documentul scris cuprinde imaginea pe care și-au construit-o despre sine vârfurile piramidei sociale, cele trei elemente ne pot ajuta să vedem istoria pornind de la viziunea oamenilor simpli, pentru a construi o imagine mai obiectivă asupra societății la un moment istoric dat. Este cazul răscoalei de la 1784, care a avut un puternic impact în lumea satelor, fapt reflectat și de numărul adnotațiilor care semnalează momentul. Mutațiile petrecute în sfera mentalului individual și colectiv în preajma răscoalei de la 1784, pot constitui o importantă sursă pentru studiile de psihologie socială. Adnotările de pe marginea cărților oglindesc aceste mutații, devenind un material documentar de neînlocuit în studiul momentului istoric reflectat din perspectiva omului de rând. Ieșind din tiparele laconismului specific, însemnarea protopopului Iosif din Trestia, aflată pe un exemplar al *Bibliei* de la 1688, denotă cel puțin o implicare afectivă, dacă nu una efectivă în evenimentele anului 1784: "1784, octomvrie în 16 zile când au venit Crișan Giurgea în Brad, de au sorocit toate cetele la Mesteacăn pe 20 de zile să le de(a) poruncă de la Hore(a) să margă la Bălgrad la poruncă până la Curitău. Apoi în (v)armeghie s-au sculat să prindă pă Crișan Giurgea, Nalati Gercaș și cu alți nemiși și cu Gal, carele au fost la Curitău atunci în rebelie. Apoi s-au întors potera la Crișior, la Brad, la Ribița, apoi la Câmpeni unii, alții au pornit pă țară, în toate părțile s-au lățit, până ce au toate celea stricat. Și la Deva în 27 au perit mulți: unii au tăiat, alții au prins, unii au sărit în Mureș de s-au înecat de tot, ca la 600."¹⁸

Desigur că faptele nu pot fi rupte de contextul lor, astfel încât mentalitatea individuală, ca nivel

¹² Albert Flocon, *Universul cărților*, București, 1976, p.364.

¹³ Pierre Chaunu, *Civilizația Europei în Secolul Luminilor*, vol. I-II, București, 1986.

¹⁴ Florian Dudaș, *op. cit.*, p.157.

¹⁵ Vezi unele referiri și la Eugen Pavel, *Cărți cu însemnări manuscrise (I)*, în *Sargetia*, XIII, 1977, p.583.

¹⁶ Nicolae Iorga, *Istoria ferii ...*, p.51.

¹⁷ Florin Constantiniu, *Aspecte ale mentalului colectiv sătesc în societatea medievală românească*, în *Studii și materiale de istorie medie*, VII, 1974, p.77.

¹⁸ Florian Dudaș, *op. cit.*, p.245.

al mentalității colective, ne poate reliefa amploarea social-morală a fenomenului istoric dat. Cel mai bun exemplu îl reprezintă însemnarea preotului Mihăilă Popovici din Simeria: "Scris-am eu, popa Mihăilă Popovici, paroh(ul) Simeriei, neunit, când s-au început răbeliia în Ardeal de au sculat Horea Țara, de au spart curțile d(o)mnilor și au omorât unguri 100, iar români au perit 7 mii de o(a)men(i). [Alăturat a notat:] 1785, scris în martie,31. [Mai jos a adăugat:] Octo(m)brie 24 de zile s-au început rebeliia. Pop Mi(hăilă) Popovici."¹⁹ Deși din însemnare răzbate o umbră de compasiune pentru numărul mare al victimelor, simptomatic ne pare a fi termenul "răbelie", folosit de cei doi preoți. Din acest punct de vedere, analiza comparativă a celor două texte citate ne relevă un efort de obiectivare al preotului din Simeria, efort corespunzător, poate, unui nivel diferit al percepției. Folosirea formei arhaice a cuvântului "rebeliune" ce desemnează, în accepțiunea lui actuală, o acțiune îndreptată împotriva ordinii de drept, denotă faptul că cei doi preoți n-ar fi convinși de legitimitatea acțiunii populare. Folosirea termenului "răbelie" ne sugerează două posibilități: este fie o stereotipie intrată în limbaj, fie o reacție conștientă rezultată din percepția pericolului unei răsturnări a piramidei sociale. Ambele cazuri ne relevă influența cercurilor pro-imperiale asupra construcțiilor mentale ale celor doi parohi. Sigur că resorturile interioare ale unei astfel de atitudini nu ne sunt cunoscute în amănunțime, construcția noastră fiind una ipotetică, dar ele ar putea fi măcar bănuite. Unul din motive ar putea fi începutul pulverizării mitului "bunului suveran". Arhetip dominant, prezent în mentalitatea țărănească din zorii epocii moderne, el este demolat de răspunsul popii Vasiu din Ghirbom dat unui apărător al ordinii publice care argumenta că nu va ieși nimic din mișcarea ce nu este aprobată de împărat: "Așteptă numai dumneata o țără, că de-i trăi îi vedea curând cum va umbla și împăratul."²⁰

Semnalând tot momentul 1784, o însemnare anonimă existentă pe o *Evanghelie* ce provine din ținutul Zarandului, face în același timp trecerea spre o categorie importantă de însemnări: "Anul 1784, luna dechemvrie în 6 zile. Au fost răscoală între oamenii noștri, îndemnători la aceasta fiind Horea și ortacii lui, Crișan Giurgiu și Cloșca Ioan. Au ars curțile domnilor și tot au cuprins și omorât. Și mai nainte de răscoală au fost și s-au văzut un sămn mare pă la Sântă Mărie, ca un foc mare și așa mare ca o căpiță de fân, mărăgând pe la amiezi. Și s-au văzut în toată țara, împărat fiind Iosif al doilea."²¹

Însemnările de carte au furnizat numeroase astfel de știri despre fenomene cerești, ele constituind importante izvoare documentare pentru reconstituirea climatului de frică și superstiție ce stăpâna universul mental al omului din evul mediu. Legat organic de munca pământului, de ritmurile naturii și de diferite dimensiuni ale timpului, este firesc ca în viața omului medieval anomaliile climatice și catastrofele naturale să fi avut o însemnătate deosebită.²² Ea este dovedită din plin de numeroase notații prezente pe filele cărților vechi. Astfel, pe un *Ceaslov* provenit de la Poșaga-Zam, există două asemenea însemnări: "În 23 de zile (ale) lui martie, anu(l) 1821, s-au cutremurat pământul în zori de ziuă."²³ și: "În 14 zile iunie, anul 1821, vineri, au ieșit foarte mare Murășu(l)."²⁴

Un ultim aspect asupra căruia ne-am îndreptat atenția este cel relevat de limbaj ca o componentă esențială a utilajului mental. Ideea lui Pierre Chaunu: "A porni de la cuvinte înseamnă a porni de la esențial"²⁵, este profetică, istoricul francez găsind pentru limbajul scris al Occidentului secolelor al XVII-lea și al XVIII-lea, patru niveluri care se suprapun peste straturile mult mai greu accesibile ale limbajului oral. Potrivit clasificării sale, nivelul întâi corespunde limbajul marilor tratate științifice și filosofice, în vreme ce la nivelul al doilea se situează literatura. Nivelul al treilea corespunde limbii curente a corespondențelor, "limba scrisă automat, cea care vine pretutindeni sub condei în chip spontan"²⁶. Nivelul al patrulea este cel al cererilor de dispensă de căsătorie și al caietelor de doleanțe, cu ajutorul cărora ne

¹⁹ *Ibidem*, p.244.

²⁰ David Prodan, *Răscoala lui Horea*, vol.I, București, 1979, p.264.

²¹ Florian Dudaș, *op. cit.*, p.245.

²² Paul Cernovodeanu, Paul Binder, *Cavalerii Apocalipsului*, București, 1993, p.6-8.

²³ Florian Dudaș, *op. cit.*, p.300.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ Pierre Chaunu, *op. cit.*, vol.I, p.30.

²⁶ *Ibidem*.

putem forma o imagine despre "limbajul vorbit de cei ce se află la limita inferioară a limbajului scris"²⁷. Considerăm că nivelurile al treilea și al patrulea ale clasificării lui Pierre Chaunu se pot aplica și adnotărilor de pe cărțile românești vechi, ele suplinind o parte din nevoile documentare ale istoricului angajat în opera de reconstituire a societății medievale românești.

După cum am văzut, însemnările manuscrise ne pot oferi informații prețioase asupra gustului literar al unei epoci, asupra preocupărilor intelectuale ale unor categorii sociale, a necesităților și aspirațiilor unei societăți la un moment istoric dat. Pe lângă rolul social al cărții, prin intermediul însemnărilor ne este relevată și dimensiunea moral-religioasă a lor. Notațiile ce conțin informații cu caracter istoric pot servi, prin reconstituirea unor atitudini față de anumite secvențe ale vieții la, reconstrucția unor structuri mentale constituite, precum și la sesizarea modificărilor ce intervin în aceste structuri.

În sfârșit dar nu în ultimul rând, adnotările privitoare la anomaliiile climatice, calamitățile naturale și fenomenele cerești, pot reprezenta un bogat material documentar pentru evaluarea universului mental al omului medieval, în raport cu forțele naturii.

În spiritul acestor considerații credem că se impune continuarea activității de acumulare și restituire a însemnărilor manuscrise, dar în același timp și demararea cercetării din punct de vedere istoriografic a notațiilor respective, tocmai în vederea reconstituirii cât mai complete a unor fapte de cultură și de istorie propriu-zisă. În ceea ce ne privește, am încercat să semnalăm doar câteva aspecte ridicate de cercetarea însemnărilor de pe cărțile românești vechi. Caracterul voit limitat al studiului nostru nu ne permite o tratare mai largă a acestei problematice, acest deziderat rămânând o sarcină a cercetării viitoare în domeniu.

NICOLAE CĂTĂLIN RIȘCUȚA
Universitatea "1 Decembrie 1918"
Alba Iulia

²⁷ *Ibidem*, p.30-31.